

KRONIEKEN

De hybride en het klimaat

Het belang van Bruno Latour voor de criminologie

Marc Schuilenburg

In deze kroniek wordt het belang van het werk van Bruno Latour voor de criminologie besproken, waarbij aandacht wordt besteed aan de rol van technologie en onze verhouding tot de natuur. Er wordt gepleit voor het strafbaar stellen van ecocide en de toepassing van herstelrecht op het veroorzaken van milieuschade.

Onlangs ontving de Franse filosoof, antropoloog en socioloog Bruno Latour (1947) een eredoctoraat aan de KU Leuven en de Spinozalens 2020. Latour werkte bijna 25 jaar aan de Parijse *École Normale Supérieure des Mines*, voordat hij in 2006 hoogleraar werd aan het *Institut d'Études Politiques de Paris*. Hij publiceerde baanbrekende boeken in de wetenschaps- en techniekstudies waarvan *Science in Action* uit 1987 en *We Have Never Been Modern* uit 1993 de bekendste zijn. De prestigieuze Spinozalens wordt tweejaarlijks uitgereikt aan hedendaagse denkers die hun sporen hebben verdiend in het onderzoek naar de ethische grondslagen van de samenleving. Volgens het juryrapport is Latour een van de eerste wetenschappers die technologie als maatschappelijke factor is gaan beschouwen door te laten zien hoe ze voortdurend is ingebed in morele en sociale structuren. Ook heeft Latour het thema 'duurzaamheid' op de agenda gezet door ervoor te pleiten dat de natuur een eigen stem moet krijgen in het politieke debat over de inrichting van onze samenleving. De vraag is wat dit concreet betekent en hoe de omgang met alles wat niets is – technologie en natuur – nieuwe vragen oproept voor de criminologie. Latour heeft veel faam in de geesteswetenschappen verworven met zijn zogeheten 'actor-netwerktheorie', vaak afgekort als ANT. Hij gaat hierin tegen het klassieke idee dat technologie en natuur buiten ons staan, in de zin dat ze onderhevig zouden zijn aan eigen wetten, denk bijvoorbeeld aan natuurwetten. Beïnvloed door het werk van de 'vergeten' negentiende-eeuwse Franse socioloog Gabriel Tarde en het pluralistisch empirisme van filosofen als William James en Alfred North Whitehead betoogt Latour in *Reassembling the Social* (2005) dat ze juist zijn verweven met ons bestaan in allerlei mogelijke netwerken of collectieven. Conceptueel zijn de 'moderne' tegenstellingen zoals 'subject-object', 'cultuur-natuur' en 'politiek-wetenschap' volgens Latour op los zand gebouwd. Op overtuigende wijze onderbouwt hij waarom deze tegenstellingen het onmogelijk maken om het hybride karakter van ons bestaan goed te begrijpen. Betekenis in onze alledaagse ervaring, maar ook in wetenschappelijke vertogen als de criminologie, ontstaat – zo laat Latour steeds zien – vanuit hybride netwerken waarin menselijke en niet-menselijke entiteiten innig met elkaar zijn verweven. Hij neemt hiermee afstand van een antropocentrisch wereldbeeld en spreekt in dit verband van 'actanten'. Hieronder

Marc Schuilenburg

verstaat hij iedere entiteit die het vermogen heeft een verschil te maken binnen het netwerk waarvan zij een onderdeel is. Actanten verschillen van actoren doordat ook niet-menselijke entiteiten hieronder vallen. De natuur bijvoorbeeld beïnvloedt ons leven voortdurend, denk aan de opwarming van de aarde waardoor grote delen van de wereld onbewoonbaar gaan worden. Dit contingente proces, waarbij actanten bij elkaar komen in hybride netwerken en in dat proces ook weer veranderen, noemt Latour ‘translatie’.

De impact van het werk van Latour in de criminologie is vooralsnog gering en staat in schrill contrast met zijn invloed in de sociologie en wetenschapsfilosofie. Alles overziend vindt de doorwerking van zijn denken in de criminologie slechts op twee terreinen plaats: veiligheidsstudies en de digitale criminologie. Met betrekking tot het eerste terrein kan worden gedacht aan de thema’s ‘policing’ (politiefunctie in het Nederlands) en ‘surveillance’. Centraal hierin staat het idee dat de uitvoering van politieachtige taken, van het voorkomen tot de opsporing van criminaliteit en overlast, niet meer is voorbehouden aan het instituut ‘politie’. Verschillende auteurs gebruiken hierbij het centrale concept ‘assemblage’ uit *Reassembling the Social*, om zo beter te duiden hoe het besturen van veiligheid in de praktijk inhoud en vorm krijgt (o.a. Aradou e.a., 2015; Schuilenburg, 2015). Was het handhaven van veiligheid vroeger vooral een overheidstaak, nu staan publieke en private partijen veel meer op gelijke voet met elkaar. De politie is omringd door tal van ‘politieachtige’ of ‘lichtblauwe’ organisaties waarmee wordt samengewerkt in steeds wisselende veiligheidsassemblages om criminaliteit en overlast te bestrijden, van verzekeringsbedrijven en private beveiligers tot whatsappgroepen waarmee buurtbewoners en politie elkaar op de hoogte stellen van criminaliteit en overlast in de wijk. In toenemende mate wordt hierbij gebruik gemaakt van de nieuwste technologische snufjes, die de relatie en interacties tussen mens en technologie flink beïnvloeden (o.a. Douillet & Dumoulin, 2015). Een actueel voorbeeld hiervan is de opkomst van zogenaamde ‘smart cities’ waarin de aanpak van criminaliteit en overlast mede plaatsvindt door slimme veiligheidstoepassingen van techbedrijven als IBM, Cisco en Siemens, van meekijkende lantaarnpalen die woninginbraken moeten voorkomen tot slimme camera’s die agressief gedrag detecteren nog voordat dit plaatsvindt.

Tevens is de invloed van Latours werk zichtbaar op het terrein van de digitale of cybercriminologie. Hoewel de theorievorming op dit gebied nog beperkt is, wordt ook op dit terrein veel gebruik gemaakt van ANT, vooral om zo beter rekenschap af te leggen van de technologische dimensies binnen onderwerpen als hacking en andere vormen van cybercriminaliteit (o.a. Silvast & Reunanen, 2014; Balzacq & Dunn Cavely, 2016). Technologie speelt ook hierin een steeds actievere rol en wordt in toenemende mate gezien als een actor met een eigen vermogen om te handelen (*agency*). Een goed voorbeeld hiervan is het gebruik door cybercriminelen van technologieën als Artificial Intelligence (AI) en zelflerende algoritmen (*machine learning*) om computers te infecteren met slimme malware, om ze zo te beschadigen of om gegevens te stelen. Dit alles maakt het steeds lastiger om afgebakende grenzen te trekken tussen het technologische en het menselijke. Daarom wordt op dit terrein een lans gebroken om vormen van cybercriminaliteit te zien als socio-technische constructies waarin mechanische (hardware), informationele (soft-

ware) en sociale componenten (mens) met elkaar interacteren (o.a. Van der Wagen, 2018). Consequentie hiervan is dat de mens niet automatisch als startpunt van wetenschappelijke analyse wordt genomen.

Voortbouwend op zowel zijn vroegere onderzoek over hoe wetenschap feitelijk tot stand komt – *Laboratory Life* met Steve Woolgar (1979), *Science in Action* (1987) en *Pandora's Hope* (1999) – als de manier waarop weerstand kan worden geboden aan de behoefte om een onderscheid te maken tussen ‘natuur’ en ‘cultuur’ en het daarbij behorende antropocentrisme, richt Latour zich in de laatste jaren vrijwel volledig op het vraagstuk van klimaatverandering. De aarde warmt in razendsnel tempo op door menselijk handelen, daarom wordt gesproken van een nieuw tijdvak: het antropoceen. De term werd op een conferentie in 2000 gemunt door de onlangs overleden Nederlandse atmosferisch scheikundige Paul Crutzen, Nobelprijswinnaar voor zijn onderzoek naar het gat in de ozonlaag, toen hij voorstelde het huidige tijdsgewricht in geologische zin voortaan aan te duiden als ‘antropoceen’. *Antropos* betekent ‘van de mens’ en antropoceen verwijst hiermee naar het geologische tijdperk dat door de mens is gevormd (Schuilenburg & Van Tuinen, 2019; Jansen & Schuilenburg, 2021). Het antropoceen, en in het verlengde hiervan problemen als klimaatopwarming, ontbossing, verlies van biodiversiteit, luchtvervuiling, oceaanzuivering en verwoestijning, dwingt de mens, zo meent Latour, tot een zoektocht hoe we onze verhouding tot de natuur anders vorm kunnen geven. Daarvoor doet Latour verschillende voorstellen. Leidraad hierin is dat het klassieke dualisme tussen natuur en cultuur geen bevredigende weg meer biedt om de problemen waar we nu voor staan het hoofd te bieden.

Het nieuwe van het antropoceen is dat de invloed van de mens overal aanwezig is, waardoor de aarde een nagenoeg volledig menselijke planeet is geworden. Dit betekent volgens Latour dat de natuur niet langer iets is dat zich buiten ons bevindt, een zienswijze van de oude wereld die suggereerde dat de mens, in termen van Descartes, ‘heerser en bezitter van de natuur’ was. Daarentegen worden wij juist geconditioneerd door de natuur omdat we er onlosmakelijk deel van uitmaken. Anders gezegd, de natuur is niet meer ‘al-het-andere’. ‘We staan erop en ze doet de grond onder onze voeten schudden’, schrijft Latour in *Het parlement van de dingen* (2020, 158). Toch wordt in het debat over klimaatverandering nog altijd een onderscheid gemaakt tussen mens en natuur. Zo hebben we het nog steeds over ‘natuur-rampen’, terwijl die scherp gesteld, beter ‘mensenrampen’ kunnen worden genoemd omdat de ecologische voetafdruk van de mens intussen zo groot is geworden dat van een ongerepte natuur geen sprake meer is. Latour publiceert over de klimaatcrisis verschillende boeken, waarvan *Oog in oog met Gaia* (2017), *Waar kunnen we landen?* (2018) en *Het parlement van de dingen* (2020) recent in het Nederlands zijn vertaald. Een belangrijke vraag hierin is hoe de natuur kan worden gerepresenteerd in de politiek en het recht. Hierbij komt het beeld van Gaia goed van pas, een term die Latour heeft ontleend aan de geofysicus James Lovelock, die in de jaren 1960 stelde dat de aarde een zelfregulerend organisch geheel is van voortdurende niet-intentionele feedbackloops (Lovelock, 2000).

In zijn eigen versie van Lovelocks hypothese beargumenteert Latour dat Gaia handelingsvermogen heeft en dat het in tweeën splitsen van natuur en cultuur de mens ten onrechte loskoppelt van ecologische processen. Voor Latour gaat de mens

Marc Schuilenburg

juist volledig op in ecologische processen en staat Gaia symbool voor de nog onbekende manieren waarop de aarde aan het veranderen is. Een goed voorbeeld hoe het evenwicht op aarde wordt beïnvloed door de impact van de mens op de natuur is het mondiale vraagstuk van migratie. Zo zou het onbewoonbaar worden van delen van de wereld door klimaatverandering – in samenspel met geopolitieke conflicten en exponentiële bevolkingsgroei – kunnen leiden tot een nieuw type vluchteling: de klimaatmigrant. Dat de natuur macht heeft, is op zich niets nieuws. Maar Latour gaat nog een stap verder. Volgens hem heeft de natuur een eigen stem die in (1) het democratische debat en (2) het recht moet worden vertegenwoordigd. Maar hoe kan de natuur intreden in de politieke arena? Hoe kan de natuur opkomen voor haar eigen belangen? Ons politieke systeem van representatie is niet alleen een menselijke aangelegenheid, maar vooral gericht op het wel en wee van de mens. In de jaren 1990 bedacht Latour hiervoor ‘het parlement van de dingen’, een experiment waarin hij een stem wilde geven aan alles dat niet-menselijk is, dus aan ‘sprakeloze’ actoren als dieren, planten, bossen, de bodem en zelfs ecosystemen. Hij bouwt hiermee voort op wat de Franse filosoof Michel Serres de ‘ecologisering van de democratie’ (1992) heeft genoemd.

In het artikel ‘Schets van een parlement van de dingen’ uit 2018, opgenomen in de bundel *Het parlement van de dingen* (2020), neemt Latour radicaal afscheid van ‘de mens’ als centrum van de politiek en pleit hij ervoor dat niet-menselijke entiteiten in onze democratie moeten kunnen worden vertegenwoordigd. Juist in deze tijd, zo meent Latour, is het noodzakelijk om de belangen van de natuur een stem te geven in de democratie en volwaardig mee te laten wegen in het systeem van politieke besluitvorming. Hij ziet hierbij een belangrijke rol weggelegd voor wetenschappers, in de zin dat zij zich zouden kunnen belasten met de vertegenwoordiging van niet-mensen in de politiek. Latour spreekt over een ‘nieuw politiek regime’ en zoekt naar manieren om aan de dingen het privilege van vertegenwoordiging te kunnen verlenen. In het democratische debat bijvoorbeeld zouden de belangen van bedreigde diersoorten of koraalriffen kunnen worden vertegenwoordigd door groene criminologen. Zij worden dan de woordvoerders van deze niet-menselijke entiteiten en spreken min of meer uit naam van hen. Politiek wordt dan een zaak van het verzamelen van alle stemmen van betrokkenen rond een concrete ‘kwestie’ of ‘zaak’ die hen aangaat.

Voortbouwend op de ideeën van Latour zou je ook kunnen denken aan het geven van een stem aan jongeren (die nog geen stemrecht hebben) en zelfs aan toekomstige generaties (het leven dat er nog niet is) met betrekking tot belangrijke kwesties als natuurbehoud. Zo’n vorm van ‘prepresentatie’ (Schinkel, 2019) via wetenschappers in het parlement biedt dan de mogelijkheid om – in termen van de kritische criminologie – de ‘machtelozen’ te laten vertegenwoordigen. Ontegenzeggelijk gaan beide groepen – jongeren en de generaties hierna – namelijk de gevolgen ondervinden van de wijze waarop de generaties voor hen met de aarde zijn omgegaan. De directe en indirecte effecten van de COVID-19-pandemie zijn hiervan het meest actuele voorbeeld, zoals het terugbetalen van de coronaschulden die zijn gemaakt om de economie draaiende te houden. Op die manier worden rondom een concrete kwestie zowel de ‘waarden’ (via gekozen vertegenwoordigers) als de ‘feiten’ (via wetenschappers) met elkaar verbonden, waarmee Latour terug-

keert tot zijn vroegste werk waarin hij liet zien dat kennis, macht en moraal onlosmakelijk met elkaar zijn verweven.

In zijn vroegste werk wil Latour een 'antropologie van de wetenschappen' bedrijven, wat onder meer resulteert in *Laboratory Life* (1979), dat hij met de Britse socioloog Steve Woolgar publiceert, en *Les microbes: guerre et paix* (1984) over de ontdekking van microben door Louis Pasteur. Hij laat hierin zien dat wetenschappelijke feiten altijd een constructie zijn en vraagt zo aandacht voor de invloed van sociale en technische aspecten op de wijze waarop wetenschappelijke producten zoals 'waarheid' en 'objectiviteit' tot stand komen. Dat wil niet zeggen dat er geen 'feiten' bestaan. Het betekent juist dat we altijd oog moeten hebben voor hoe die 'feiten' tot stand worden gebracht. Tegen de voorstelling waarin wetenschappelijke feiten ('harde feiten') en theorieën als kant-en-klare producten worden opgediend, laat Latour zien dat wetenschap altijd een proces is waarin een grote rol is weggelegd voor wat hiervoor is genoemd 'netwerken'. Netwerken kunnen volgens Latour formeel of informeel van aard zijn, van de invloed van financiers op de afbakening van de probleemstelling van het onderzoek tot de relaties van onderzoekers met redacteuren van wetenschappelijke tijdschriften. Maar Latour wijst er ook op dat netwerken materieel van aard zijn, zoals de instrumenten die nodig zijn voor het doen van wetenschappelijke experimenten. De ratio achter dit alles is dat van een kloof tussen wetenschap, technologie en samenleving geen sprake is; de drie gebieden grijpen voortdurend op elkaar in omdat ze verstrengeld zijn in een heel kluwen van complexe netwerken. Anders gezegd, wat voorheen gescheiden domeinen waren, lust nu voortdurend in elkaar.

Terug naar het thema 'klimaatverandering'. De boodschap die Latour in zijn werk overbrengt, een non-antropocentrische benadering waarin dichotomieën zoals 'samenleving versus wetenschap', 'sociaal versus technologisch' en 'mens versus natuur' zijn losgelaten, biedt verschillende aanknopingspunten voor de criminologie. Zo kan zijn herbezinning van de moderne verhouding tussen mens en natuur helpen om vraagstukken als 'zorg', 'schade' en 'verantwoordelijkheid' opnieuw en inclusiever te begrijpen dan voorheen. Dat zijn immers niet alleen filosofische, maar, zo hebben John Braithwaite (2008), Clifford Shearing (2015) en Rob White (2018) laten zien, ook criminologisch relevante kwesties. Het zijn bovendien zaken die raken aan een van de grootste uitdagingen van de huidige tijd, de omgang met klimaatcrisis en de gevolgen hiervan voor milieu en mens. Tegelijk brengt een radicale non-antropocentrische benadering tal van praktische problemen met zich mee. Dat het actorschap van niet-menselijke entiteiten als flora en fauna in grote mate wordt beperkt door menselijk handelen is één ding, een ander punt is hoe hierin verandering aan te brengen.

Op dit moment lijkt een nieuwe verhouding tot de natuur vooral juridisch afgedwongen te moeten worden. Zo heeft in Nederland de uitspraak van de Hoge Raad tot veel opschudding geleid, waarin de stichting Urgenda in het gelijk werd gesteld en de Staat werd gesommeerd strengere maatregelen te nemen om de uitstoot van CO₂ te beperken. Onlangs besloot de rechtbank in Den Haag in een andere rechtszaak dat Shell de uitstoot van CO₂ voor 2030 met 45 procent moet terugbrengen ten opzichte van 2019. Van recente datum is ook een uitspraak van een Franse rechter die een uitzettingsbevel van een Bengaalse man met astma nietig verklaar-

Marc Schuilenburg

de, omdat hij zo het risico zou lopen op een voortijdige dood vanwege de hoge niveaus van luchtvervuiling in zijn vaderland. Maar kan, vanuit Latour redenerend, ook de criminologie een duit in het zakje doen? Ik geef twee voorzetten, nu op het gebied van het recht.

Om te beginnen zouden Nederlandse criminologen zich er sterk voor kunnen maken dat 'ecocide' strafbaar wordt gesteld. Ecocide is de grootschalige beschadiging, verwoesting of vernietiging van het ecosysteem en de levende wezens daarbinnen, in een bepaald gebied, door menselijk toedoen of andere oorzaken (Higgins, 2012; Whyte, 2020). Achter de term schuilt het idee dat de grenzen tussen dieren, mensen en dingen vervagen en dat de natuur niet iets is dat de mens naar eigen inzicht kan misbruiken. Geconfronteerd met de enorme schade door menselijk ingrijpen aan de aarde zou dit ertoe kunnen leiden dat er meer én kritischer wordt gekeken naar overtredingen en handhaving van milieucriminaliteit alsmede naar vormen van schadelijk handelen voor flora en fauna die – tot nu toe – nog niet (overal) strafbaar zijn gesteld, denk aan ontbossing of intensieve veehouderij. Daarnaast is het een publiek geheim dat sinds het einde van de jaren 1950 bedrijven als Shell niet alleen op de hoogte waren van de enorme schade die ze aanrichten aan het klimaat, maar er ook alles aan deden om effectief klimaatbeleid te dwarsbomen, waaronder het financieren en verspreiden van misleidende informatie over de opwarming van de aarde en hun aandeel hierin (Tielbeke, 2019). Tot op heden is het onderzoek naar milieucriminaliteit en de schadelijke gevolgen hiervan voor dieren, planten en mensen, in de woorden van Daan van Uhm (2018), nogal dungezaaid in de Nederlandse criminologie. Strafbarestelling van ecocide kan een stimulans zijn om meer onderzoek te doen naar milieucriminaliteit.

Ook kunnen het werk van Latour en zijn aandacht voor de impact van de klimaatcrisis de nodige inspiratie bieden voor het herstelrecht. Opvallend genoeg wordt het herstelrecht in Nederland nauwelijks toegepast op het veroorzaken van milieuschade. Wanneer we de vraag stellen naar een andere omgang met niet-menselijke entiteiten, impliceert dit dat het instrumentarium van *restorative justice* zou kunnen worden ingezet op het beschermen van de rechten van de natuur, van het maken van excuses en training van de overtreder tot radicalere oplossingen als het teruggeven van stukken land aan de dieren na het veroorzaken van schade aan het milieu. Aansprekende voorbeelden hiervan vinden al plaats in Nieuw-Zeeland, Australië en Canada, waar het herstelrecht voor flora en fauna met succes wordt toegepast op het veroorzaken van milieuschade (Wijdekop, 2019; Wijdekop & Van Hoek, 2021). In Nieuw-Zeeland zijn ze nog een stap verder gegaan, hier hebben een rivier en een berg rechtspersoonlijkheid gekregen, waardoor ze dezelfde rechten bezitten als mensen, wat in Nederland voor de Noordzee is verkend door Laura Burgers in de bundel *De stem van de Noordzee* (2020).

Kortom, een beter begrijpen van de huidige tijd, inclusief onze verhouding met niet-menselijke entiteiten als technologie en natuur, begint met betere concepten. Wie zich gewapend weet met een kritische geest en de nodige nieuwsgierigheid kan hiervoor terecht bij het werk van Bruno Latour.

Literatuur

- Aradou, C. e.a. (eds.) (2015). *Critical Security Methods. New Frameworks for Analysis*. New York: Routledge.
- Balzacq, T. & Dunn Cavely, M.D. (2016). A theory of actor-network for cyber-security. *European Journal of International Security*, 1(2), 176-198.
- Braithwaite, J. (2008). *Regulatory Capitalism. How It Works, Ideas for Making It Work Better*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Burgers, L., Meijer, E. & Nowak, E. (2020). *De stem van de Noordzee. Een pleidooi voor vloeibaar denken*. Amsterdam: Boom.
- Douillet, A.-C. & Dumoulin, L. (2015). Actor network theory and CCTV development. In: D. Robert & M. Dufresne (eds.). *Actor-Network Theory and Crime Studies. Explorations in Science and Technology*. Surrey: Ashgate, 21-35.
- Higgins, P. (2012). *Earth Is Our Business: Changing the Rules of the Game*. London: Shephard-Walwyn.
- Janssen, J. & Schuilenburg, M. (2021). Het antropoceen: De criminologische uitdaging in de 21e eeuw. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, (11)1, 3-13.
- Latour, B. (1984). *Les microbes: guerre et paix*. Paris: Métailié.
- Latour, B. (1987). *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1999). *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2017). *Oog in oog met Gaia. Acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo.
- Latour, B. (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo.
- Latour, B. (2020). *Het parlement van de dingen. Over Gaia en de representatie van niet-mensen*. Amsterdam: Boom.
- Latour, B. & Woolgar, S. (1979). *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage.
- Lovelock, J. (2000). *Gaia. A New Look at Life on Earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Schinkel, W. (2019). Pleidooi voor prepresentatie. *De Groene Amsterdammer*, nr. 9.
- Schuilenburg, M. (2015). *The Securitization of Society: Crime, Risk, and Social Order*. New York: New York University Press.
- Schuilenburg, M. & Tuinen, S. van (red.) (2019). *Leven in het antropoceen. Een handleiding*. Amsterdam: Boom.
- Serres, M. (1992). *Het contract met de natuur*. Kampen/Kapellen: Kok Agora/Pelckmans.
- Shearing, C. (2015). Criminology and the Anthropocene. *Criminology & Criminal Justice*, 15(3), 255-269.
- Silvast, A. & Reunanen, M. (2014). Multiple users, diverse users. Appropriation of personal computers by demoscene hackers. In: G. Alberts & R. Oldenziel (eds.). *Hacking Europe. From Computer Cultures to Demoscenes*. London: Springer, 151-163.
- Tielbeke, J. (2019). Big Oil in de beklagenbank. *De Groene Amsterdammer*, 10 april 2019.
- Uhm, D.P. van (2018). Naar een non-antropocentrische criminologie. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, (8)1, 35-53.
- Wagen, W. van der (2018). *From Cybercrime to Cyborg Crime. An Exploration of High-Tech Cybercrime, Offenders and Victims through the Lens of Actor-Network Theory*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Marc Schuilenburg

- White, R. (2018). *The Criminology of Climate Change*. Bristol: Bristol University Press.
- Whyte, D. (2020). *Ecocide: Kill the Corporation Before It Kills Us*. Manchester: Manchester University Press.
- Wijdekop, F. (2019). *Restorative Justice Responses to Environmental Harm*. IUCN National Committee of the Netherlands report, Amsterdam.
- Wijdekop, F. & Hoek, A. van (2021). Herstelrecht en milieuzaken: een verkenning van mogelijkheden in het antropoceen. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 11(1), 72-79.